

РИТОРИКА ТА ІРОНІЯ У МАЛІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА

У статті "Риторика та іронія у новелістиці Івана Франка" йдеться про природу іронічного компоненту малої прози українського автора. Робиться висновок про трансформацію іронії від простої риторичної фігури до фактора, що впливає на структурування тексту. Розглянуто найпростіші моделі впливу іронії на специфіку портретних характеристик персонажів, сюжету творів.

Навряд чи потребує доведення той факт, що іронія, яка зустрічається в патетичного автора "Каменярів" та "Мойсея", є всуціль *риторичною* фігурою, тобто висловом, за яким, за виразом Поля де Мана, "приховується доволі поважний моральний імператив, що вимагає узгодити внутрішні, формальні, часткові структури літературної мови з її зовнішніми, референційними, суспільними діями" [4, 10]. Іронія Франка — це завжди *іронізування* з приводу чогось, і в даному короткому дослідженні ставимо собі за мету (а) найперше з'ясувати напрям і момент іронізування автора та (б), що цікавіше, в'яснити специфіку функціональної трансформації його іронії.

Одразу ж зазначимо, що не будемо надто розширювати значення поняття *риторики*, як це робить вже згаданий Поль де Ман, зазначаючи, що "навіть якщо ми звільнимся від всіх неправомір-

них запитань стосовно замислу і справедливо відведемо оповідачеві статус простого граматичного займенника, без якого не розпочався б виклад, функція цього суб'єкта буде все ж не лише граматичною, а й риторичною, оскільки він, так би мовити, стає голосом граматичної синтагми" [4,28]. *Риторик*у тут розуміємо не як герменевтичне "дослідження тропів та фігур" [4, 13], а як вихід поза межі тексту і намагання апелювати до зовнішньої стосовно нього, суто об'єктної психологічної, соціологічної, філософської чи іншої проблематики, що й відрізняє *риторику* від поняття *поетики*, яким знаходимо його у Цветана Тодорова [7, 6—7].

Риторика Франка є доволі цілісною. Зокрема, його мала проза (можливо, ще більше, ніж його поетичні твори чи романи) — це послідовна ілюстрація лібералістських, якщо не радикально соціалістичних поглядів автора. В одних випадках — це

тренос з приводу змізернілого економічного та й духовного стану людності в тогочасній Галичині, з іншого — майже публіцистичний виступ проти сил, яких Франко вважав за призвідців ситуації.

Відповідно, іронія в жодному випадку не виступає у текстах Івана Франка як самодостатня категорія, як *генералізуючий* принцип творчості, що бачимо у романтиків [2, 78—86], це, власне, *стилістичний прийом*, "стратегія переконання" [4, 208—209].

У найбільш ранніх новелах та оповіданнях автора (зокрема, написаних у 70-х роках) нічого подібного до іронії взагалі не знаходимо. Тим більше, що в "картинках з життя", "бориславських образках" (наприклад, "Вугляр", "Лешишина челядь", "Ріпник") Франко, намагаючись уникати прямої тенденційності, постає більш наративним, ніж дидактичним. Це прості "історії", викладені автором безпосередньо як перекази почутого з чужих вуст. Звертаємо увагу на те, що "історії" ці *одноплосинні*, тобто, автор перебуває (очевидно, що навмисно) на тому ж рівні розуміння ситуації, що і його герої: тут нізвідки взятися іронії, механізм якої вимагає передусім "відкидання дослівного значення" і "спроб знаходження альтернативних тлумачень та інтерпретацій" [6, 10—11]. Інколи ж автор у своєрідних полемічних відступах вдається до прямих обвинувачень існуючого порядку, не приховуючи тенденції. Характерною така риторична схема є і для "шкільних оповідань" Франка (як от "Оловець", "Отець-гуморист", "Schonschreiben"); хоча вчителі, знушаючись над учнями, іронію застосовують, проте самі залишаються фігурами одноплановими: домінуючим є тут антидеспотичний пафос автора. В перерахованих оповіданнях, а найбільше в "Грицевій шкільній науці", також робиться спроба моделювання *очудненого* дитячого погляду на світ; це наївний погляд, який не може бути іронічним. Що ж до природи комічного у "Грицевій шкільній науці", то це, власне, *гумор* у своїй найчистішій формі, що "підсміхається та піддає критиці... окремі сторони" певного об'єкта [1, 98—99].

Ще поглиблюючи а-іронізм своїх ранніх новел, автор навіть навмисне *опрощує* оповідача, зводить потенційно іронічну ситуацію до простакуватого дотепу. Наприклад, у новелі "Історія моєї січкарні" оповідач, бажаючи піджартувати над сільським дурником, каже тому, що везе додому "забитого жидка", аби закопати його і мати від того щастя. Добре знаючи, що насправді міститься на його возі, оповідач міг би іронічно поставитися до реакції села на нібито скоєне ним "вбивство". Натомість він дивується з візиту до нього старшини і здогадується про справжню причину його приходу, коли починається прямий допит. Це проста одновимірна комічна колізія.

Найбільш наполегливо намагається пояснити свою ідеологічну позицію оповідач автобіографіч-

ної новели "Моя стріча з Олексою". Втім, саме у ній вперше з'являються в короткій прозі Франка елементи авторської іронії: вийшовши з ув'язнення й у той спосіб, протиставившись колишньому оточенню, оповідач починає вкладати у його "самоназви" — "чесні, вірноконституційні горожани", "спасителі існуючого порядку" тощо — цілком протилежний зміст. З цих дрібних штрихів бере початок іронічна компонента у Франковій новелістиці; його оповідач починає дивитися на все "веселим, критичним оком", вбачати у всьому інший, глибший зміст, аналізувати суспільство зовні, оскільки саме суспільство витіснило його назовні себе у позицію "проскрибованого". Персонаж Франка перстає бути *наївним* і стає *іронічним*.

Але "критичне око" автора частіше є не так *іронічним* (тобто не так натякає на приховані змісти), як *напряму сатиричним*, це закономірно: полемісту Франкові набагато ближчим і зручнішим був жанр інвективи, безпосереднього звинувачення. В циклі сатиричних образків "Рутенці", написаному наприкінці 70-х років, прямі полемічні авторські випадки лише епізодично доповнюються, "присмачуються" іронічними висловлюваннями. Так, у новелі "Патріотичні пориви", саркастично описуючи вечірку в домі о. Іллі, Франко, очевидно, звертаючись до читача, зазначає:

"Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви — тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками."

"Усе, як слідує старшим особам!" [5, т. 15, 36].

Останнє речення іронічно забарвлює всю попередню інвективу. Далі Франко двозначне говорить про "війну", що її провадить на вечірці в о. Іллі молодь, це "війна"-залицяння — читач вловлює іронічний настрій автора, зіставляючи "мілітарну" лексику, яку той застосовує для опису справжньої поведінки молоді на вечірці. Одразу ж маємо тут переростання іронії в сатиру: Франко нагадує про справжню війну, що триває в той час на Балканах.

Найвищої точки сягає у цій новелі іронізм автора у зображенні самого о. Іллі, господаря дому та його добродесної діяльності:

"О. Ілля був удовець, бездітний і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося у "Слові" під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на "вторую городскую церковь", чи на бурсу при "Народном доме", чи на "одновленіє церкви св. Юра", чи загалом на інші "благородные цілі" [5, т. 15, 37]."

Іронізуючи, Франко вживає "чужу мову", відповідно виокремлюючи її зі свого власного мовлення "русинським" правописом і до того ж беручи в лапки. Ці висловлювання "славянофілів" і є об'єктом

іронії автора, оскільки позначають конкуруючу риторичну, яку Франко, як переконаний радикал і поступовець, вважає фальшивою. Але іронія не стає в циклі "Рутенці" домінуючим засобом, її функція і далі ілюстративна, суто риторична. Ретроградний консерватизм "рутенців" засуджується також напряму в цілосторінкових інвективах, а також ілюструється описово через їхні дії. Так, наприклад, о. Ілля не пропускає випадку стягнути 13 ринських зі злиденного селянина, в якого щойно померла жінка, з приводу чого Франко додає гнівний коментар.

Іронічною була хіба що історія публікації перших трьох новел розгляданого циклу: їх надруковано у 1878 році в польському часописі "Tydzien literacki", що, очевидно, свідчило про нездатність тогочасної української преси до подібних "провокацій".

У Франкових новелах 80–90-х років помічаємо зміну характеру оповідача: це вже не наївний спостерігач, котрий може лише співчувати й пафосно звинувачувати, — багато новел, оповідань, "казок" ("Добрий заробок", "Пирого з черниціями", "Чума", "Свинська конституція", "Звірячий бюджет", "Опозиція") подаються лише з іронічної точки зору. В більшості випадків, іронічний ефект виникає в них на межі назви та ілюструючого назву тексту: "добрий заробок" обертається конфіскацією майна, улюблені "пирого з черниціями" — плачем і образою, "виступи" "опозиції" — посадами та авансами для її чиновників. Сама оповідь у цих новелах може бути цілком серйозною (як у "Доброму заробку" або "Чумі"), відверто сатиричною ("Пирого з чорниціями", "Свинська конституція") або ж втілювати своєрідну іронічну алегорію:

"Була собі раз Опозиція, та така остра, що не дай Господи. Годі було до неї доступити, хоч ти сказися. І не то щоби кусала або хоч гарчала, а м'якала та так вам голосно, що як м'якне в Відні, то чути аж у Львові (...) А надто ще наша Опозиція в своїм м'яванні була доволі монотонна, бо вміла тільки дві модуляції: "Кдивда нам!" і "Дівнопадавність!" Не вміла небіжечка "ірици" виговорювати" [5, т. 20, 33].

Проте, незалежно від тону оповіді, ми відчуваємо, що автор тепер дистанціюється від ситуації, від початку даючи їй іронічну назву. Різноманітність матеріалу окреслює середовище, що є мішенню іронічної риторики Франка: чиновники Австро-Угорської імперії, жидівські комерсанти, католицькі священники, тупуваті "рутенські" консерватори і т. д.— все те, що так чи інакше складає підпори держави, "основи суспільності", як скаже він в одній зі своїх повістей. Франко безконечну кількість разів іронізує зі старої "системи" суспільних відносин, патетично протиставляючи їй нову (наприклад, ві-

зія соціалістичної громади у "Моїй стрічі з Олексом"), на його думку, справедливую і прогресивную.

Але з середини 80-х іронія Франка, окрім риторичної, починає виконувати ще одну функцію — вона стає елементом конструктивним. Маємо на увазі ті твори малої прози Франка, в яких певні домінуючі структури витворюються *виключно* за допомогою іронії, котра, у той спосіб, не втрачаючи своєї риторичної спрямованості, стає ще й структуротворчим чинником.

У "Докторі Бессервіссері" іронічною є не лише назва ("Доктор Кращезнайко") — весь твір є розгорнутим всуціль іронічним портретом і будується з іронічних характеристик персонажа:

"Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до сеї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось інший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи наділені такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю отсю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого-о!" [5, т. 20, 57—58].

Іронічно означивши домінуючу рису характеру Бессервіссера, Франко "розбудовує" свого персонажа, обумовлюючи його політичні, наукові та літературні переконання, ставлення до "друзів" та іншого оточення:

"Я маю подив і повне признання для таких людей. Приємно знати, що коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирий другяка, котрий зараз, в інтересі публічного добра, викаже тобі, що ти ідіот, і що він сам зробив би се далеко ліпше. В серці будиться радісне чуття: ну, це не вмерла Україна, коли має таких сиря/в" [5, т. 20, 60—61].

Портрет Бессервіссера Франко закінчує "одою" своєму "героеві", котра побудована у формі іронічних антитез:

"Він подібний до сонця, бо ось тут сходиться, а зовсім у противний бік заходить. (...)

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого. (...)

Він подібний до огню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої б він не міг зробити купки попелу" [5, т. 20, 61].

Ще виразніше виявляється конструктивна функція Франкової іронії в "Історії одної конфіскації", в якій весь сюжет, сенс його колізії будується на нерозумінні австрійськими чиновниками одне одного, внаслідок чого складається комічна ситуація, коли наклад опозиційної газети конфісковано саме тоді, коли її вже куплений адміністрацією редактор розміщує в номері замовну лояльну статтю. Щоразу, коли чиновники вищих і нижчих рангів намагаються вияснити, що ж, власне, начальство насправді хоче зробити з накладом — конфіскувати чи допустити до продажу — виникає подвійне

іронічне бачення ситуації читачем: він розуміє, що *система* дала збій і продовжує зверху стежити за її конвульсією. Іронічними є спародійовані назви газет, що фігурують у новелі ("Бабуся львівська", "Народний часопис", "Перегляд масляний", "Сіник польський", "Шмата народова", "Фуражер львівський"), портрети "Його ексценціг", "Страшного опозиційника", "Пана з великою бородою", всі діалоги; завдяки паніронічній позиції автора, відповідного забарвлення набувають усі компоненти твору. Кульмінаційним є подвійно іронічний епізод, коли вчорашньому опозиціонеру в його вірно підданській статті вказують на моменти "явної" крамоли. Іронія, паралельно до простої фабули про несподі-

вану конфіскацію газети, сама стає сюжетом — має власний розвиток і колізію, впливає на структуру і визначає колорит даного тексту.

У той спосіб, хронологічно у творчості Івана Франка спостерігаємо подвійну трансформацію стилю його малої прози: зберігаючи свою риторичну, в сенсі означеному нами вище, мету, ці тексти (а) стають все більш іронічними (і все менше знаходимо в них патетичних та полемічних відступів) і (б) змінюється характер Франкової іронії — крім ілюстративної, суто риторичної, функції, вона набуває функції конструктивної, стає відправним елементом, установкою творення структур персонажа, діалогу, сюжету.

1. *Борев Ю.* Комическое.— М., 1970.

2. *Гобитова Р.* Философия немецкого романтизма.— М., 1978.

3. *Гундорова Т.* Проявления слова: дискурсия раннього українського модернізму.— Львів, 1997.

4. *Поль де Ман.* Аллегории чтения.— Еж., 1999.

5. *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах.— К., 1976—1983.

6. *Booth W.* Rhetoric of Irony.— Chicago/London, 1974.

7. *Todorov Tz.* Introduction to Poetics.— Minneapolis, 1981.

Rostyslav Semkiv

RHETORIC AND IRONY IN SHORT STORIES OF IVAN FRANKO

The article "Rhetoric and irony in short stories of Ivan Franko" deals with the origin of ironic component in the writings of the Ukrainian author. As is summarized, his irony transforms from the simple rhetoric figure to the factor that influences the structure of the text. The article also describes the most basic models of irony influence onto the specifics of protagonists' portrait characteristics, the plot, etc.